

.....

Ropolyi László

Tudomány egy posztmodern társadalomban

Búcsú Feyerabendtől

1994. február 11-én egy genfi kórházban, hetvenévesen, agydaganata következtében elhunyt Paul Feyerabend tudományfilozófus. Halála – életművéhez hasonlóan – lelki-furdalással vegyes zavarodottságot keltett szakmája köreiből. Az angolszász tudományos "közönség" csak hetek múltán vette tudomásul a halálesetet. Hát persze, azok ilyenek, nem érdekli őket az igazi kultúra, jegyezte meg egy dán filozófus (nem Kierkegaard, hanem egy szakértője), a németek persze mások, bezzeg a német újságokban azonnal olvashatók voltak a méltató nekrológok. Micsoda, hördült fel egy oxfordi fiú, kikérem magunknak ezt a faji előítéletet, meg tudná Ön mondani mit kell érteni angolszászon? És különben is: a *The Guardian* is megemlékezett a "viszonylag pozitív anarchistáról". Pár nap múlva, miután némileg megnyugodtak a kedélyek s elcsitultak az e-mail diszkussziós lista vitái¹, azt is megtudhattuk, hogy Feyerabend fokozatos bémulása ellenére jobb kezével mindvégig képes volt írni, s halála előtt néhány nappal be tudta fejezni tíz éve készülő önéletrajzát. Igazán méltó lezárása ez egy alkotó ember életének, mindazonáltal biztosak lehetünk benne, hogy utolsó műve ugyanúgy, mint korábbi művei, végeérhetetlen vitákat fog kiváltani. Vajon ezúttal hogyan öszegezte összeegyeztethetetlen törekvéseit a nagy mester, a nagy neveltető? Kíváncsiságunk türelmetlenségévé fokozódik: vágyunk rá, hogy élvezhessük gondolkodásának eredetiségét, szokatlan szókimondását, felszabadult beszédét.

Magasztosság és neveltségesség, zsenialitás és primitívitás, a végletekig fokozott racionalitás és a ráció legradikálisabb elutasítása keveredik műveiben, életének gesztusaiban, s áll össze korunk hűledezést kiváltó diagnózisává. A fennálló világ betegsége Feyerabend számára evidencia, nem is érdemes rá szavakat vesztegetni. Hogyan is gondolhatná másként pont ő, aki kitüntetéssel és (saját figyelmetlenségével magyarázott) sebesüléssel tért haza a keleti frontról? Mi módon volna *összemérhető* a bátorságáról tanúskodó Vaskereszt az esendőségére figyelmeztető, sebesüléséből szerzett sántaságát kompenzáló mankóival? Csakis a *radikalizmus* segíthet. "A radikalizmus ugyanis mindenekelőtt lényeglátás, sőt – Bibó István szóhasználatával élve – »úlfeszült lényeglátás«. A radikális mintegy a világ megtévesztő felszíne mögé lát, hogy aztán leszaggatva vagy lehántva a világról a megtévesztő látszatok szőtését, a jelenségek, események, képek és szavak zűrzavaros rétegét felszínre hozza, diadalmasan kimondja és bemutatja a lényeket... A radikális nem ismer ugyanis könyörületet és megalkuvást... A radikális gesztus – a leleplezés, a látszatok, álruhák, álnevek leszaggatásának gesztusa..."²

Ha világunk rossz, rosszságát megérdemljük, hiszen rossz döntéseink tették ilyenné. De vajon hol lett a dolog elrontva? Melyik döntésünk vezetett tévútra minket? Megmutatható-e még, lehántható-e róla a megtévesztő látszatok? Csakis kíméletlen radikalizmusunk segíthet. De vajon a művészet vagy a tudomány mutatja fel legvilágosabban e látszatokat? Feyerabend némi tétoválás után – színművészeti tanulmányait követően Brecht (*éppen* Brecht) művészete vonzotta – a tudomány elemzése mellett dönt. (Ámbár mindvégig kinyilvánította művészetek iránti vonzalmát is. Könyvet is írt a tudomány és művészet kapcsolatáról, de filozófiai írásaiban is eltávolodik a tisztán tudományos szövegek stílusától, sokszor személyes hangot üt meg, s mondataiból szinte süt az érzelmi telítettség.)

Természetesnek veszi, hogy a tudomány nem valamiféle elméleti-logikai rendszer, hanem egy *sajátos társadalmi képződmény*, s egyrészt ekként kell megérteni, másrészt társadalmi befolyását is így lehet érdemben magyarázni. A fennálló világ hibái így a tudományban és a társadalomban egyaránt uralkodó téves ideológiákon alapulnak. Elsősorban és mindenekelőtt azon a felfogáson, hogy *a megismerés egyedül helyes útja a gondolkodás*. Ez a téves ideológia vezet a tudományos racionalitás helytelen felfogására, valamint az így értelmezett tudomány társadalmi szerepének indokolatlan eltúlzására. A modern világ legtöbb baja éppen a társadalomnak a tudáshoz való eme sajátos viszonyában gyökerezik. Feyerabend rendkívüli heveséssel képviseli ezeket a nézeteit. Persze nincs egészen egyedül ezzel a véleményével. A modernitás kritikusai feltétlenül szembesülnek a problémával, s valamiféle – jobbára szintén radikális – álláspontra jutnak.

A modern világállapot válsága

A modern társadalom számos vonatkozásában tart szoros kapcsolatot a modern tudománnyal.³ A modern társadalom jellegzetességei bizonyára közismertek, azt azonban talán érdemes felidézni, hogy milyen fontosabb vonásai vannak a modern tudománynak. Ezek legautentikusabb hordozója a klasszikus fizika. Itt Galilei, Descartes és Newton módszertani elvei érvényesülnek, melyeknek olyan lényeges összetevői vannak, mint egyszerű

.....

elemekre bontás, egyneműsítés, általánosítás, redukcionizmus, matematizáció stb. Ugyanakkor a klasszikus mechanika ontológiai felfogása érvényesül: világunk egymástól független, önálló, minden tulajdonságukat birtokló entitások sokaságát tartalmazó, jól működő szerkezet. Működésének egyre pontosabb és általánosabb törvényeit nyújtja a fejlődő tudomány.

A tudományról alkotott modern felfogás főként ugyancsak a klasszikus fizikán alapul. Ennek tipikus (pozitivistá vagy popperianus) változatai a tudományt mint az *egyetlen valóságról az egyetlen helyes módon előállított egyetlen igaz leírást* képzelik el. A tudás célja a segítségével elérhető, a természeti, társadalmi és mentális szférát egyaránt átfogó *uralom* lehetővé tétele. Tudományos állítások hipotetiko-deduktív rendszerbe foglalhatók, s az ily módon konstruált elméletek igazolhatók vagy cáfolhatók, igazságuk dinamikusan fejlődő.

A modern világ válságtüneteket mutat. Válságok kibontakozása során az addig jól működő *totalitásszervező hatások* (termelési viszonyok, ideológiák, világképek, paradigmák, stílusirányzatok stb.) veszítenek hatékonyságukból, meginog az egyetlen világrend érvényességébe vetett hit, a világfelfogás pluralizálódik. Az egy-sok viszony korábban elfogadott változata, melyben az "egy" valamely dominanciája érvényesült, érvényét veszti, s átmenetileg a "sok" kerül előtérbe, amíg nem új egységbe szervező erőkre lelnek. A modern világállapot válságának zajlása, miként minden egyéb válságé is, legalább három jól elkülöníthető szemléletmóddal közelíthető meg. A válság az arisztotelészi filozófia intelmeit követve szemlélhető, és leírható a lehetőség, a megvalósulás és a megvalósultság pozíciójából is. Ezeket a szemléletmódokat kritikai, krízisai, vagyis posztmodern és végül dialektikus, vagy hermeneutikai nevenek fogjuk nevezni.

A *kritikai* attitűd szemlélete még erősen kötődik ahhoz a fennállóhoz, ami még uralja a világértelmezést, s amelynek bírálata akar lenni. A kritikai szemléletmódot a fennálló már *lehetővé váló* változásai érdeklik s éltetik, itt a pluralizálódás még lehetőség csupán. Könnyű észrevenni, hogy válságkorokban megszaporodnak a kritikainak nevezett filozófiai s kevés értekezés születik. Az efféle gondolkodás általában érzéketlen a kritikából következő változások előtt tornyosuló akadályokra. Részletesebb analízis a kritikai attitűd romantikus, abszurd és utópikus változatait tudja megkülönböztetni.⁴

A *folyamatban lévő*, zajló változásokra való érzékenység elszakítja a szemléletet a fennállótól. De ezzel eltűnik a referencia is, a szilárd pont, a valóság kontrollja. A valóság feloldódik, pluralizálódik és relativizálódik. Így az egybefoglathatatlan "sok" világa szólal meg. A válság szemléelője nem lát ki a folyamatból, együtt sodródik vele, elvesz mindenféle összehasonlítás értelme és lehetősége. Ezt az álláspontot *krízisainak* mondjuk, mivel a legmélyebb válság terméke. A modernitásból előtörő változata a *posztmodern* attitűd. A pluralizálódás fontos érték itt, éppen az zajlik, a pluralitás az, ami kétségtelenül van.

A *végbementi* változások, a lezajlott válság a fennállót mint megváltozottat, mint *mást*, vagy *másikat* mutatják fel. Ha észrevevesszük s követjük a folyamatokból kibontakozó tendenciákat, az esélyek, alternatívák, értékek egyenlenségeit, egyenlőtlenségeit, és összemérve ez összemérhetőket, kikerülünk a "sok" vonzásából s egyetlen valóságot konstruálunk e végtelen, széjjel hulló világból – akkor, nos akkor eme *dialektikával* lépünk túl e mai kocsmán, s jutunk egyik világból a másba.

A modernitás válságának szemléletmódjai hasonló változatokba sorolhatók. A kritika szemléletmód sajátos, apokaliptikus változatának döbbenetes erejű megfogalmazását ta-

láljuk Szilágyi Ákos könyvében.⁵ Szilágyi világszemléletére lényeges befolyást gyakorolt az orosz kultúra.

Főként az *angolszász* világban és a *francia* kultúra által erősebben befolyásolt gondolkodók körében népszerű a posztmodern attitűd, ami talán, legalább részben, a pragmatista, illetve a racionalista hagyomány itt is érvényesülő hatásának tulajdonítható. Részletesebb jellemzésétől ezúttal talán eltekinthetünk.⁶ Feyerabend nézeteinek leginkább talán ehhez az állásponthoz van közük.

A tudomány a modern társadalomban

Szilágyi úgy látja, hogy a modern világállapot válságához lényegesen hozzájárult a modernitás tudásfelfogása. Egyrészt azzal, hogy a tudat sajátos tárggyá tevő működése a modernitás körülményei között, nem ismervén határokat, mindent s így a másik embert is tárgyként kezeli, s ezzel bármiféle szörnyűséget lehetővé tesz. Másrészt azzal, hogy – Descartes nyomán – a modern személyiség legfontosabb, szinte kizárólagos vonásaként, a gondolkodást határozza meg, az embert kiemeli az élet világának gazdagságából, s a szellem szférájába zárja, deformálja. A modern individuум mintegy a tudathoz háhozódik, s ezzel elvesztí magát, a másikat, mindent. A modern individuум így mások életét éli, vagy mások helyett él, vagy eszméket él meg és nem saját életét.

Feyerabend véleménye is tartalmaz hasonló elemeket. Szerinte, ha elfogulatlanul tekintünk a tudás társadalomban elfoglalt helyére, kitűnik, hogy a végzetesen hibás döntéseket már Xenophanész és Parmenidész meghozta az időszámításunk előtti 6–5. században. Az ismeretelmélet története nézeteiknek szerencsétlen körülmények összejátszása révén való sajnálatos elterjedése.⁷ Miféle nézeteikről van szó? Ezek a filozófusok megfogalmaztak valamit, ami abban a társadalmi helyzetben "releváns" volt, s így gyorsan elfogadást nyerhetett, nevezetesen azt, hogy bizonyos tradíciókon alapuló meggyőződések pusztán látszatok, a valósághoz *nem a tradíciók* vagy a kritikátlanul elfogadott érzelmi benyomások juttatnak el, hanem csakis a *gondolkodás*. "Parmenidész arra a következtetésre jut, hogy a tapasztalat, a hagyomány és a józan ész... alapján nem szerezhethetünk tudást – csak a gondolkodás képes erre. Ez a kijelentés az első explicit tudáselmélet Nyugaton. Az elmélet a jelenségeket – modern szóhasználattal – valódi, objektív, megbízható stb. és valótlán, szubjektív, félrevezető jelenségekre osztja. E felosztás máig él... Nagy szerepet játszott (és játszik ma is) a történelmi kutatások tudományos státuszáról folyó vitákban. A társadalomtudományokat különösen eltorzította az az igyekezet, hogy beleilleszkedjenek a parmenidészi keretbe."⁸ Ilyenformán az történik, amiről Szilágyi is beszél, vagyis az élet gazdag összefüggésrendszerét szegényes fogalmakkal cserélik fel. A konkrét egyes eset helyett általános elméletek az elemzések tárgyai. A logikus gondolkodásra épülő elméleti ismeret a valóság fölé kerekedik. Voltak ugyan ellenfelei is e felfogásnak, nem is akárcik, például Arisztotelész vagy Wittgenstein, de a modern világban mégis abszolút módon érvényre jutott. Ebben a folyamatban a tapasztalatok és tradíciók sokféleségét az elméleti tudás egyetlen változata váltja fel. Ez egy látványos, indokolatlan és Feyerabend szerint elfogadhatatlan pluralitásvesztés. Mindazonáltal eme helyzet fennállását támogatja a tudomány társadalmi tekintélye, a tudományé, mely éppen ezekre a parmenidészi elvekre

.....

épül. De éppen ez a látszat! A valóság ezzel szemben az, hogy a tudomány éppenséggel azokból a hagyományokból ered, amelyeken Parmenidész megpróbált túllépni! Mindezt nem könnyű belátni, hiszen az egész racionalista hagyomány ellene szól, de mégis meg kell próbálni. És Feyerabend megpróbálja! Híres-hírhedt munkáiban⁹ szellemesen érvel amellest, hogy a tudósok tényleges tevékenységük során nem tartják magukat semmiféle standardokhoz. "A tudomány lényegileg anarchisztikus vállalkozás."¹⁰ Mindenekelőtt nincsen univerzálisan elfogadott és alkalmazott tudományos módszer, nem bizonyítható, hogy a racionalitásnak csupán egyetlen verziója működne a tudományban, sőt éppenséggel azt láthatjuk, hogy ha egyáltalán valamilyen szabály érvényes a tudományban, akkor az ez: bármi elmegy (*anything goes*). Az eredmények eléréséhez különféle módszereket igénybe vevő tudományos eljárások teljes mértékben összemérhetetlenek.

Ez a helyzet teljesen indokolatlanná teszi a racionalitás bármely változatának vagy akár magának a racionalitásnak a társadalom életében játszott kitüntetett szerepét. A *racionalitás* s némileg eltérő változatai ugyanúgy *tradíciók*, mint bármilyen más társadalmi tradíció (például valamilyen mitikus tan), hiszen megalapozhatatlan bármiféle, a hagyományoktól független értékrend. A különféle tradíciók egyenértékűek, hiszen bármely adott tradíció csak egy másik tradíció alapján volna megítélhető. Ez nyilvánvalóan az értékek és hagyományok *relativizmusához* vezet. Az egyes tradíciók különféle módszerekkel szereznek híveket, de Feyerabend számára csak a *szabad eszmecsere* (ami maga konstruálja a tradíciót) módszere elfogadható. Alapvetően fontos követelményként fogalmazza meg az elvet: számára csak a *szabad társadalom* elfogadható, amelynek az a legfontosabb vonása, hogy abban "minden tradíció egyenlő jogokkal bír és egyenlően hozzáfér a nevelés központjához és más hatalmi centrumokhoz"¹¹. (Jaj istenem, Paul, hogy lehet, hogy nem vetted figyelembe, éppen te, aki pedig erről annyit tudtál, hogy a szabadság sincsen egyenlően elosztva az emberek világában! Teljesen igaza van Miklós Tamásnak, mikor szemedre hányja, hogy ez bizony inkább az erős és nem a szabad emberek világa volna. Micsoda kolosszális vakság, micsoda kritikátlan leborulás ez egy ideológia előtt, micsoda milliószor szertefoszlott utópia. Nagyon-nagyon nélkülözhetted a szabadságot, ha képes voltál rajongásod vakságában ennyire magasztalni.¹²)

A szabad társadalom elvlasztja az államot a tudománytól, ahogy minden más tradíciótól is. Az "*alapelv nélküli társadalmat*" ajánlja, amelyben "az emberek minőségéhez az államnak semmi köze". Vakmerően visszautasít minden radikális relativizmusával szemben felhozható etikai, politikai és tudományos ellenvetést, hiszen minden efféle kritika valamilyen elvont elméletnek a konkrét körülmények fölötti uralmát ajánlaná. Azt pedig sehogysem tűrheti.

Feyerabend anarchista ismeretelméletét először 1970-ben publikálta, felfogásának legfontosabb elemeit azóta lényegében változatlanul fenntartja. Nyilvánvalóan nem nehéz felfedezni a korszak progresszív mozgalmaihoz kötődő vonásait. Mindazonáltal munkásságának értékelésében annak is lehet jelentősége, amiről Bauman ír¹³; nevezetesen, az értelmiségi szerep s a tudomány társadalmi szerepének korabeli átértékelődését regisztrálja, amely a posztmodern attitűd kialakulását serkentette volt. Feyerabend alighanem eminensen beleillik ebbe a változássorozatba, műveivel, életével.

A fennálló világ szörnyűségei ellen nagyon keveset tehetünk, mondja. Figyelmesek lehetünk környezetünkkel, olvasunk, éldegélünk, néha eltűnődünk a történeteken. Ha lehet

.....

ne buzdítsunk senkit se cselekedetekre, hiszen ne feledjük, "mi egyszerűen csak hülye frók vagyunk"¹⁴.

Jegyzetek

1. A vita a HOPOS-L listán zajlott. A *Replika* e számának floppymelléklete közread egy válogatást a vita hozzászólásaiból.
2. Szilágyi Á. (1993): "A radikális rossz". *Liget*, 6 (téli) szám, 31–48.
3. A kezdeti összefonódásról szól például S. Shapin – S. Schaffer (1985): *Leviathan and the Air-pump. Hobbes, Boyle, and the Experimental Life* (Princeton University Press, Princeton, 1985) című kiváló könyve.
4. Szilágyi Á. (1993): "A szent visszaállíthatatlansága". *Liget*.
5. Szilágyi Á. (1992): *A vágy titoktalan tárgya*. Liget Kiadó, Budapest.
6. Sok szempontot felvet például a *Replika* 9–10, 1993 áprilisi tematikus összeállítása.
7. Feyerabend sok művében különböző részletességgel leírja ezt a folyamatot. Újabb cikkeibe előszeretettel vett át szövegeket korábbi dolgozataiból, esetleg kissé meg is változtatva őket. Posztmodern stílusban írt, mondhatnánk. Így elegendő talán egy-két dolgozatra hivatkoznunk, például a magyarul is olvasható "Ismeret, elmélet nélkül" címűre (*Magyar Lettre Internationale* 8, 1993, 24–29) vagy a "Milyen lesz a tudományfilozófia 2001-ben?" címmel megjelent (2000, 1994, 6, 47–53) műre.
8. "Ismeret, elmélet nélkül", 25. old.
9. P. Feyerabend: *Against Method*, NLB, London, 1975; *Science in a Free Society*, NLB, London, 1978; *Farewell to Reason*, Verso, London, 1987
10. *Against Method*, 10. old.
11. P. Feyerabend: "A relativizmus elemei", *Mévetánc*, 47–53, 1985/4–1986/1 (A *Science in a Free Society* részlete.)
12. Miklós T.: "Zürichi beszélgetés Paul Feyerabenddel", *Mévetánc*, 55–76, 1985/4 – 1986/1.
13. Z. Bauman: "Van-e posztmodern szociológia?" *Replika*, (1993. április) 9–10, 7–22.
14. Lásd 12. jegyzet. Persze kicsit megváltoztattam az idézetet.